

Forgács Tamás: Történeti frazeológia.
A történeti szólás- és közmondáskutatás kézikönyve.
Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 218.
Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2021. 476 l.

A frazeológiakutatás az elmúlt évtizedekben jelentős eredményeket mutathat fel, s ebben komoly érdeme van Forgács Tamásnak, e kötet szerzőjének is. Számos magyar és német nyelvű elméleti tanulmánya és egy-egy szólással, szókapcsolattal foglalkozó cikkei mellett az ő nevéhez fűződik a *Magyar szólások és közmondások szótára* (2003, ennek bővített kiadása: 2013), az „*Állati*” *szólások és közmondások. A felfuvakodott békától a szomszéd tehenéig* (2005) és a *Bevezetés frazeológiába. A szólás- és közmondáskutatás alapjai* (2007). Legújabb, kifejezetten történeti irányultságú kötete MTA doktori disszertációján alapul. Ahogy a szerző rögtön a kötet elején fogalmaz, a kétszáz éves történeti nyelvészet és a százéves frazeológiakutatás eddig csak keveset találkozott – így ezt a munkát hiánypótló alkotásnak, úttörő jellegű vállalkozásnak tekinthetjük.

1. Az öt (az összefoglalással hat) fejezetre oszló kötet első része a történeti frazeológiai kutatások áttekintését adja (11–23). Az állandósult szókapcsolatok gyűjtése már a kései középkorban is kedves területe volt a filológia iránt érzékeny polihistoroknak, Rotterdami Erasmus 1508-as *Adagiorum Chiliades* c. munkájától kezdve (ez a mű csak a 16. században 70 kiadást ért meg). Az első magyar szólásgyűjtemény Baranyai Decsi János *Adagiorum*-a 1598-ból, melyben a szerző 4795 latin és görög kifejezésnek közli a magyar megfelelőit. Sok frazeológiai kifejezés található Szenczi Molnár Albert magyar–latin szótárában is, főleg annak második, 1611-es kiadásában, amelybe Baranyai Decsi számos példáját beemelte.

Az elméleti munkák csak a 20. században jelentek meg, elsősorban francia, német és orosz tudósok jóvoltából. Ezek a munkák szinte kizárólag szinkrón szempontból közelítették meg a kérdést, történeti jellegű mű csak elvétve született, s ami született, az is elsősorban a szólások, közmondások művelődéstörténeti hátterét igyekezett felderíteni, módszertani megalapozottság nélkül. A nyelvtörténészek nem foglalkoztak a frazeológiával, a frazeológiai kutatások pedig nem vették figyelembe a történeti aspektusokat. A szinkrón vizsgálatokhoz rendelkezésre állnak adatközlők, bőségesen vannak – keresőmotorokkal felszerelt – beszélt nyelvi korpuszok. A régebbi korok vallási és jogi szövegeiből a frazeo-

Nyelvtudományi Közlemények 118: 311–320.

DOI: 10.15776/NyK.2022.118.11

logizmusok hiányoznak, ezek csak a középmagyartól jelennek meg elvéve elbeszélő szövegek dialógusaiban, stilisztikai és pragmatikai háttérinformációk nélkül. A Magyar történeti szövegtár is csak az elmúlt kétszáz évből tartalmaz szövegeket, és az állandósult szókapcsolatokat nehéz megkeresni bennük.

A magyar kutatók közül elsősorban Hadrovics László, O. Nagy Gábor, Bárdosi Vilmos és Forgács Tamás igyekezett és igyekszik a történeti frazeológiát beemelni a kutatások fősodrába. Forgács könyvében bőséges magyar és német példaanyagot idéz annak bizonyítására, hogy nemcsak művelődéstörténeti (pl. *hátra van még a feketeleves*), hanem nyelvtörténeti információkat is hordozhatnak az állandósult szókapcsolatok. Ilyen például a *dugába dől* szólás *duga* alakja (amely a *donga* szavunkkal azonos, kétszeri szláv átvétel), vagy a *se té, se tova* szókapcsolat, a maga régies morfológiai alakjával. (Az önmagában már nem élő *té*, ill. a *tova* egyaránt finnugor kori szó, vö. fi. *tämä* 'ez' és *tuo* 'az'.)

Ahogy Forgács írja: „egy nyelvészeti elmélet [...] a történeti komponens nélkül mindig foghíjas és töredékes marad, ez vonatkozik a frazeológiára is” (18). A mai rendszerek belső viszonyait, jellegzetességeit csak a történeti változások ismerete révén tudjuk pontosan megmagyarázni. Ehhez persze elektronikus történeti korpuszokra van (lenne) szükség.

2. A kötet második fejezete *A történeti frazémavizsgálat módszertani kérdései* címet viseli (24–86). Ahhoz, hogy a régi, elsősorban középmagyar kori szövegekből kinyerjük a frazeológiai egységeket, módszertani elveket kell alkotni, ezek részben különböznek a mai frazémák vizsgálatától. Forgács Tamás meglátása szerint a történeti vizsgálatokhoz a szélesebb frazémafelfogást kell alkalmazni, ehhez Burger, Buhofer és Sialm 1982-es definícióját veszi alapul. Eszerint „két vagy több szó kapcsolata akkor tekinthető frazeológiai kapcsolatnak, ha a) a kapcsolatban található szavak az adott nyelv szintaktikai és szemantikai szabályai szerint nem teljesen magyarázható egységet alkotnak; b) a kapcsolat egy nyelvközösségben lexémaszerűen használatos” (24). Régi szövegek vizsgálata során, anyanyelvi adatközlők híján, minél több szemantikai és szövegtani kritériumot kell alkalmazni a ma már nem ismert frazémák beazonosításához.

Forgács kritériumai a következők: 1) A kutató saját anyanyelvi kompetenciája. Ez többé-kevésbé megbízhatóan segít a frazémák azonosításában. Ugyanakkor néha nehéz eldönteni, valóban frazémákkal állunk-e szemben, például a *sok van a rovásán* szókapcsolat régen még eredeti értelmében is használatban lehetett (azaz 'sok pénzzel tartozik valaki-

nek’). 2) A kutató nyelvtörténeti pótkompetenciája, azaz az adott korszak nyelvvel való professzionális foglalkozás révén nyert információk. 3) A kutató frazeológiai ismeretei, tudása (úgy érzem, ezt a két pontot akár egybe is lehetett volna vonni). Vannak olyan szemantikai mezők, amelyeket a nyelvhasználók gyakran frazémákkal fejeznek ki, ilyen például az ostobaság, butaság, semmittevés, csalás, részegség, halál, a testi hibák leírása – ebben az esetben a tabukerülő eufemizálás kerül előtérbe, pl. ’félrevezet, megtéveszt vkit’: *a bolondját járatja vkivel, csőbe húz vkit, kelepcebe csal vkit, lépre csal vkit, lóvá tesz vkit* stb., ’meghal’: *fűbe harap, alulról szagolja az ibolyát, beadja a kulcsot, leteszi a kanalat* stb. Vannak továbbá olyan lexémacsoportok, amelyek gyakran felbukkannak a frazémákban, ilyenek például a testrésznevek, egyes állatnevek, növénynevek. Forgács frazeológiai szótárában 86 *fej*-jel kapcsolatos szólás és közmondás kapott helyet, a *szív* 62, a *kutya* 69, a *ló* 34 frazémában fordul elő. Gyanítható, hogy az ezekkel alkotott egységek egyike-másika már a régiségben is frazéma lehetett. Ezek egy része ma már nem él, pl. *befagyott a szája* ’hallgatott, amikor szólnia kellett volna’, *száján viszik a lovat* ’akkor nyeri meg az asszony magának a férjét, ha mindig kedvére valót főz neki’ (O. Nagy gyűjteményéből való példák).

Vannak olyan kommunikációs szituációk/funkciók, amelyekben nagy szerepet kapnak a frazémák: köszönések, köszöntésformák, udvariassági formulák, szitkozódás stb. Ezek a klisék már a régmúlt korokban is léteztek. A régi szövegek helyesírása még kiforratlan volt, de az egybeírás árulkodó jel lehet. Ilyen volt például a régiségben a *metzek, mecek, meccek*, azaz ’mit teszek?’, és a *medgyek, megyek, meggyek*, azaz ’mit tegyek?’, vagy a *bizisten*, azaz *bizony Isten* – ezek állandósult szókapcsolatok lehettek. Ugyancsak „frazémagyánúsak” az ikerformulák és a szóláshasonlatok is (*csöbörből vödörbe, tetőtől talpig; él, mint hal a vízben; fehér, mint a hó*). Ha egy szókapcsolatban ún. unikális (azaz szabad szerkezetekben nem élő) lexémák fordulnak elő, ez a frazeologizáltság magas fokát bizonyítja, pl. *dugába dől, felveszi a nyúlcipőt, cigányútra megy*. Az is a frazémajelleg felé billenti a mérleget, ha a kifejezés jelentése nem érthető a komponensek jelentésének összegzése révén, pl. *szeget üt a fejébe, rágja a fülét*.

Azt gondolhatnánk, hogy a régi magyar közmondásgyűjtemények, frazeológiatárak, tankönyvek, nyelvtanok a kutatások nagyon hasznos forrásai lehetnek. Ez részben így van, de ezek az anyagok csak fenntartásokkal használhatók, hiszen ki kell szűrni ezekből azokat az egységeket, amelyeket ma már nem minősítünk frazeologizmusoknak. Forgács bősé-

ges példaanyagából kiemelem Adámi Mihály 1760-ban megjelent nyelvtanát, amelyben a szerző az *el-árulni pajtását, fogy a pénze* szókapcsolatokat is a frazeológiai egységekhez sorolta.

Forgács könyvének ebben a fejezetében nagyon alaposan definiálja, hogyan lehet a régi korok nyelvében azonosítani a frazeológiai egységeket, mindehhez bőséges magyar és német nyelvű példaanyagot használ fel. Egy kritikai megjegyzésem van: a bő hatvan oldalnyi anyag tagolása nem kifejezetten „olvasóbarát” (van pl. 2.2.12.2. al-fejezet is), sokszor vissza kell lapozni, mihez is kapcsolódik az adott részegység. A tagolás problematikája az egész könyvön végighúzódik, az öt fő- és sok alfejezet helyett talán célszerűbb lett volna több fő fejezetre bontani az anyagot.

3. A kötet leghosszabb fejezete a harmadik egység (*Az állandósult szókapcsolatok keletkezése: a frazeologizálódási folyamat*, 87–218). Forgács ebben a részben is hangsúlyozza, hogy gazdag a frazeologizmusok létrejöttének szakirodalma, de ezekben a munkákban elsősorban az eredetmagyarázat, a kifejezések motiváltságának a feltárása kerül előtérbe, a nyelvészeti megközelítés „ritka, mint a fehér holló”. E terület úttörője az orosz B. A. Larin volt, aki idiomatizálásnak nevezte el azt a folyamatot, melynek során „alakilag változtatható szókapcsolatok szemantikailag oszthatatlan egységekké” válnak (87). A folyamat közben a szó szerkezet konkrét jelentése absztrahálódik, az eredeti motivációs háttér elmosódik (demotiválódik). A folyamat előrehaladtával „az állandósult szókapcsolatok szemantikailag, lexikálisan és grammatikailag is felbonthatatlanná” válnak (87). A későbbi kutatók már inkább a tágabb értelmű frazeologizálódási folyamatról beszéltek. Forgács ezzel a kifejezéssel az állandósult szókapcsolatok létrejöttének folyamatát jelöli, tehát ő is tág értelemben használja.

Forgács egyetért azzal a törekvéssel, amely a szóalkotás folyamatába bekapcsolja az állandósult szókapcsolatok létrejöttét és a frazeológiai kölcsönzéseket is. A frazémákat átvehetjük eredeti alakjukban (pl. *summa summarum, ab ovo*), vagy tükörfordítással (pl. ném. *einen Bock schießen* > magy. *bakot lő*). Ezek mellett a jelentésváltozás (-bővülés) is szerepet játszik, pl. *lábra áll* ’betegségből felépül’ > ’rendezi megingott (anyagi) helyzetét, erőre kap’.

Forgács – a német Irmhild Barz nyomán – megkülönbözteti a primer és a szekunder frazeologizálódást. Előbbiek vagy szabad szókapcsolatokból jönnek létre (ez a sokkal gyakoribb), vagy pedig olyan komponensekből, amelyek szabad szókapcsolatokként nem fordulhatnak elő. Az elsőre példa a *kalapot emel vki/vmi előtt* szólás, itt az eredeti, konkrét

tiszteletadási gesztus értékelődött át az érdemek elismerésének a kifejezésére. A frazémák gyakran metaforizáción vagy metonímián alapuló jelentésváltozás révén születnek meg, pl. *olajat önt a tűzre, megmossa a fejét, nyeregben van, elhúzza a nótáját, a szőnyeg alá söpör valamit*. A régi korok frazémáit sokszor csak a művelődéstörténeti háttér ismeretével tudjuk feloldani, pl. *messze van, mint Makó Jeruzsálemtől; kiteszik a szűrét*. A szekunder frazeologizálódás a már meglévő állandósult szókapcsolatok továbbalakításával keletkezik (pl. *bedobja a törülközőt, öngólt lő, borítékolja a lépést, padlóra küld vkit*). Vannak olyan esetek, ahol a korábban létrejött frazémák alaki modifikációja történik meg, pl. *ajándék lónak túros a háta; vak szem is talál kakast; a pénz nem boldogít, csak a dolgok, amiket érte megvehetünk*.

A frazémák keletkezésében igen fontos szerepet tölt be a motiváltságuk. Sok esetben különbséget kell tenni a történeti és az aktuális motiváltság között, ezt Forgács egy igen ékes példával szemlélteti: a *kosarat ad vkinek* kifejezés jelentése ma 'elutasít', a lovagkorban viszont a várúrnő egy kosarat eresztett le a várból egy csigán az érte epekedő lovagnak, s abban húzták fel az illetőt.

Forgács – a német H. H. Munske alapján – a frazeológiai motiváltságnak négy fő típusát különbözteti meg: morfológiai-szemantikai, figuratív, szituatív és jelmező-motiváció. A keletkezés időpontjában minden frazéma az első csoportba tartozik, hiszen jelentésük – legalábbis elsődlegesen – a komponenseik jelentéséből adódik össze. A figuratív csoportba a szavak, mondatok átvitt értelmű használata sorolható. Alcsoportjai: a) metaforikus frazémaképződés, pl. *homokba dugja a fejét, a pohár fenekére néz*; b) a két fogalom érintkezésén alapuló metonimikus frazémaképződés, pl. *disznók elé gyöngyöt szór, nyomja a szívét vmi, töri a fejét vmin, csupa fül vagyok*. A harmadik típusba tartoznak az elliptikus frazémaképződések, azaz valamely elem hiányzik a szerkezetből (*jössz nekem eggyel* [mivel?] – ez ritka típus). A negyedik típus a modifikáció (ez szekunder frazeologizálódás), pl. *aki nyel, az nyer* [sörreklám]. Ez utóbbi típusba tartoznak az elferdített közmondások is, pl. *jön még kutyára teherautó; jó bornak nem kell pohár; a kivétel erősíti a vakbelet*. A defrazeologikus deriváció során a frazeológiai egységből szóalkotással jön létre új lexikális egység, pl. *bakot lő > baklövés, szemére hány vkinek vmit > szemrehányás, enyves a keze > enyveskezű*. A kontamináció a szövegyüléshez (pl. *csokor x bokréta > csokréta, csupa x kopasz > csupasz*) hasonló folyamat: *helyreálltak a kedélyek* (< *helyreállt a rend x megnyugodtak a kedélyek*), *vaj van a füle mögött* (< *vmi van vkinek a*

füle mögött x vaj van a fején). A szándékos, tudatos kontamináció főleg a közmondások területén figyelhető meg: *elrepül fölötte az idő vasfoga; vak tyúk is talál szemet szemért; ebül szerzett jószágból is megárt a sok; ha rövid a karod, addig nyújtózkodj, amíg el nem törik*.

A szerző hosszabb részfejezetet szentel a frazeológiai kölcsönzés jelenségének (ez is lehetett volna egy külön fejezet). Ahogy írja, „a kölcsönzött frazémáknak speciális státuszuk van, hiszen maga a frazeologizálódási folyamat az átadó nyelvben zajlott, ugyanakkor az átvétel révén az átvevő nyelv frazeológiai rendszerét gazdagítják” (167). Ez a terület a frazeológiai kutatások mostohagyereke, sem a kontaktuskutatók, sem a frazeológusok nem fordítanak kellő figyelmet erre a jelenségre, ezért is fontos (és úttörő jellegű) Forgács Tamás rendszerezése. Ezt a mellőzöttséget több tényező magyarázhatja: a) az átvételek nagy része tükörfordítás, amelyeket nehezebben lehet felismerni, mint a közvetlen átvételeket; b) nehéz eldönteni, az egyes kifejezések fordítás révén kerültek be, vagy a motivációs háttér, a művelődéstörténeti kiindulópont volt-e azonos; c) azonos szemlélet nyomán párhuzamos fejlődéssel keletkeztek. Például a magyar *orránál fogva vezet vkit* szólás több európai nyelvben is ugyanilyen szerkezetű (ang. *to lead one by the nose*, fr. *mener qqn par le bout du nez*, ném. *jmdn. an der Nase herumführen* – a magyarba leginkább a németből kerülhetett át), de az is elképzelhető, hogy az alapmotívum azonos: az engedetlen állat orrába karikát tesznek, annál fogva vezetik. De például a *bakot lő* kifejezés a kutatók szerint egyértelműen a németből származik (*einen Bock schießen*), ugyanis a régi német nyelvben a *Bock*-nak nemcsak állatnévi jelentése volt, hanem 'hiba, melléfogás' értelme is. Amikor a szólás a 19. században bekerült a magyarba, ez utóbbi jelentés már kiavult a németből, ezért az eredeti kifejezés *Bock* szavát *bak*-nak fordították.

A frazeológiai kölcsönzéseknek három nagy csoportját különíti el a szerző: a) idegen alakban átvett frazémák, b) lefordított frazémák, c) hibrid egységek. Az idegen elemek elsősorban a latinból érkeztek (pl. *ab ovo, in medias res, sapienti sat, sub rosa*), de vannak francia (*par excellence, l'art pour l'art, femme fatale*) és olasz (*eppur si muove*) elemek is. Régebben legerősebben a német hatása érvényesült: *vigéc* (< *Wie geht's?*), *berdó* (< *werza da?*), *von Haus aus*. Újabban sok angol elem kerül át (*time is money, all right*). A *vigéc* és a *berdó* egyszavassá olvadtak össze, ezek ma már nem tekinthetők frazémáknak, de amíg kétszavasak voltak, addig igen.

Sokkal több a lefordított frazéma. Ezek között vannak szó szerinti fordítások és kisebb lexikális, morfológiai vagy szintaktikai különbségeket felmutató átültetések. Előbbire példa: ném. *jmdm. einen Korb geben* > *kosarat ad vkinek*, lat. *hic et nunc* > *itt és most*; utóbbira: ném. *jmdm. einen Floh in Ohr setzen* 'bolhát ültet vkinek a fülébe', ahol a *bolhá*-ból a magyarban *bogár* lett, az *ültet*-ből pedig *tesz*. Rengeteg kifejezés került be az európai nyelvekbe az antik szerzőktől, Ezópusz meséiből (pl. *egy fecske nem csinál nyarat; kígyót melenget a keblén; savanyú a szőlő*), Shakespeare-től (*országomat egy lóért; helyes a bögés, oroszán*), de főként a Bibliából és a bibliai alakok ismerete révén (*Adámnál és Évánál kezd vmit, hitetlen Tamás*). Forgács idézi Wolfgang Miedert, aki szerint a Bibliában 296 ma is használatos közmondás, a szólásokkal együtt pedig több mint 800 frazeológia egység szerepel.

A frazémák létrejöttének okait vizsgálva Forgács Tamás három csoportot különít el: a) a hasonló életforma, gondolkodásmód, szokásrendszer alapján párhuzamos fejlődés eredményeképp létrejövő egységek (nagyon nehéz elkülöníteni őket a kölcsönzéstől); b) areális kontaktusok révén, c) közös kulturális gyökerekből keletkezett egységek. Az első, gazdag csoportban sok a szóláshasonlat (*fehér, mint a hó* ~ ném. *weiß wie Schnee* ~ or. *белый как снег*; *éhes, mint a farkas* ~ ném. *hungrig wie ein Wolf* ~ or. *голодный как волк*), sok a szomatikus kifejezés (*töri a fejét* ~ ném. *sich den Kopf zerbrechen* ~ or. *ломать голову*; *nem hisz a szemének/fülének* ~ ném. *seinen Augen/Ohren nicht trauen* ~ or. *не верить своим глазам/ушам*). Nem könnyű az areális érintkezés elkülönítése a „frazeológiai internacionalizmusoktól”. A németből sok kifejezés került át a dunai nyelvsvözettség nyelveibe, de ezek nem bibliai vagy antik hagyományokra mennek vissza, pl. ném. *der Schein trügt* ~ cseh *zdání klame* ~ szlk. *zdanie klame* ~ magy. *a látszat csal*. Míg az areális kölcsönzés általában csak néhány (esetenként csupán két) nyelvet érint, a frazeológiai internacionalizmusok a világ számos nyelvében megvannak. Ezeket európai vándorfrazémákként vagy páneuropeizmusokként is szokták emlegetni. Ezek általában tükörfordításként kerülnek be az egyes nyelvekbe.

A frazeológiai kölcsönzést elemző rész Forgács Tamás könyvének igen értékes fejezete, bőséges nemzetközi és magyar példaanyagon alapuló rendszerezése logikus, alapos. Ezen az eddig kevésbé kutatott területen számos újszerű megállapítást tesz, új összefüggéseket világít meg.

4. A kötet negyedik fejezete *A frazeologizálódási folyamatot kísérő változások az állandósult szókapcsolatokban* címet viseli (219–271). A

változások szemantikai és (főként) formai síkon mennek végbe. Az eredeti, konkrét kifejezésből szemantikai és morfoszintaktikai változások révén, az eredeti motiváltság elhalványodásával frazeológiai egység jön létre. A jelentésváltozás főként a valenciaviszonyok megváltozásában figyelhető meg, új vonzat lép a régi(ek) helyébe.

Az alaki rögzülésnek több ismertetőjegye van. A lexikai variabilitás redukálódik, pl. *tórbe esik/akad/ötlik/reked* > *tórbe esik*. Érdekes jelenség a frazémákban a névelő elhagyása: *Péter a lapátra tette a kutyapiszkot. – Péter lapátra tette egyik beosztottját. A varga a bőröket a cserben hagyta. – A varga a segédjét cserben hagyta.* Az állandósult szószerkezetekben a birtokviszony felbomolhat: *vkinek a gondját viseli* > *gondot visel vkire*. A frazeológiai egységekben a határozói vonzatok egységesülnek: *vki férjhez/férjnek ad vkit* > *vki férjhez ad vkit; véghez megy/végbe megy* > *végbe megy* > *végbemegy*. Az ikerformulákban állandósul a szórend: például a 17. századi adatok még *faragja-fúrja* formát jegyeztek le, ez mára *fúr-farag* sorrendben rögzült, ld. még *révás-sírás* > *sírás-rívás, folyván mézzel és tejjel* > *tejjel-mézzel folyó* stb.

Az alogizmusok valamiféle lehetetlenséget állítanak, ennél fogva nem is lehet őket szó szerint, szabad szószerkezetként értelmezni, csak idiomatikusan használhatók, pl. *a nyakába kapja a lábát, ágyúval lő verébre, bolhából elefántot csinál, a fülén ül*. Ezeknek sokszor a nyelvi humor az alapja.

Az unikális komponensek szintén a frazémák fontos ismertetőjegyei. Ezek önállóan már nem alkotnak lexikális egységet, csak egy bizonyos szintaktikai szerkezetben állhatnak, pl. *dugába dől, vargabetűt csinál, kutyaszorítóba kerül*. A nyelvhasználók a vizsgálatok szerint ezeket az elemeket kihalt, archaikus szóként értékelik. Ahogy Forgács fogalmaz, ezeknek az egységeknek a legmagasabb az idiomatizáltsági foka, mivelhogy ezek a kifejezések csak frazeológiai egységekként értékelhetők. Ezek az unikális komponensek többféleképpen jöhetnek létre: az adott szó archaikussá válik (*górcső alá vesz, zokon vesz*), vagy maga a fogalom avul el (*ebrúdon vet ki, kenyértörésre viszi a dolgot*).

5. A kötet eddigi fejezeteiben a szerző a frazeológiai egységek keletkezésével foglalkozott, az 5. részben (*A frazeológiai egységek változási folyamatai*, 272–391) a már lexikalizálódott egységek későbbi változásait vizsgálja. Ezek a változások végbemehetnek morfológiai és szemantikai síkon, de érinthetik az adott egység stílusértékét is. Forgács hangsúlyozza, hogy ezek a változások sokszor nehezen különíthetők el a frazémák létrejöttének folyamataitól.

Az alaki változások között gyakori a lexémák cseréje. Sok esetben azonos szerkezetű, azonos képi világú, azonos jelentésű variánsok élnek egymás mellett, de a későbbiekben ezek közül csak egy (néhány) marad életben, a többiek elavulnak (*hajítófát/fabatkát/garast/petákat sem ér*). Módosulhatnak a vonzatok (erről már korábban esett szó). Előfordul, hogy valamelyik főnévi komponens kicsinyítő képzőt kap (főleg személynevekben: *amit Misi tanul, Mihály sem felejt el; ahogy szokik Pali, úgy cselekszik Pál*). Megváltozhat a számhasználat, erre Forgács elsősorban német és orosz példákat hoz, a magyarra ez kevésbé jellemző (*szárnyat ad > szárnyakat ad*). Állandósulhatnak a frazémákban a tagadó elemek: *nincs mese, nincs ki mind a négy kereke, nincsen rózsza tövis nélkül, nem káptalan a feje*. Megváltozhat a komponensek száma: *résen van a füle > résen van*. Néha maga a szerkezeti típus változik meg: közmondásból (lerövidülve) szólás lesz, pl. *nem jó az urakkal egy tálból cseresznyézni > nem jó vele egy tálból cseresznyézni*. Néha megjelennek az igekötős változatok: *mindent egy kockára tesz > tesz fel, fordul a kocka > megfordul a kocka, lóg a nyelve > kilóg a nyelve*.

Mint már többször szó volt róla, a frazémák gyakran jelentéstani változások révén jönnek létre, a konkrét jelentés absztrahálódik (*megmossa a fejét vkinek*), de a már létrejött frazeológiai egység jelentése is módosulhat, pl. *bedobja a törülközőt '1. az ökölvívó feladja a küzdelmet' > 2. 'vki feladja a kilátástalan küzdelmet'*.

Az is lehet, hogy egy szókapcsolatnak egyszerre több átvitt jelentése is születik. Ezt követően bekövetkezhet a jelentésszűkülés (a poliszém frazémák valamelyik jelentése elvész) és a divergens jelentésfejlődés, ennek során a jelentések eltávolodnak egymástól. A poliszém frazémák általában úgy jönnek létre, hogy a konkrét jelentésű, de már szerkezetiileg állandósult szókapcsolatok metaforizálódnak. Ez gyakori a sportnyelv terminus technicusai között, pl. *mélyütést visz be vkinek, padlót fog* (eredetileg az ökölvívásban). A jelentések számának csökkenését a nyelvtörténeti források bizonyíthatják. A *számot vet* kifejezés eredeti jelentése: 'számokat (kavicsokat, pénzerméket) ide-oda tesz, rakosgat'. Ebből alakult ki a *számot vet vkivel* 'elszámol', ennek a jelentése absztrahálódott ('leszámol vkivel'; 'számításba vesz'), míg végül csak az absztrakt jelentések maradtak fenn.

A frazémák eltűnésének nyelvi okai a következők lehetnek: univerbálódás, azaz egy szó a szókincsben megmarad, de a frazeológiai rendszerből kivész (*kimúlik a világból > kimúlik*), vagy az egyik elem mint szabad lexéma kihal. Ilyen például a *duskát iszik* kifejezés, ennek eredeti

jelentései: 1. 'egy hajtásra kiissza a poharát', 2. 'áldomást iszik', 3. 'részesegeskedik'. A szó 19. századi eltűnésével a frazéma is kiveszett.

A hasonló jelentésű, azonos morfoszintaktikai felépítésű frazémák közül általában csak egy diadalmaskodik (főként az, amelyiknek erősebb a képi tartalma), pl. *fehér, mint a hó / fal / mész; vén kecske is megnyalja sót / vén ló is megröhögi az abrakot / vén darázs is megdongja még a mézeskörtét*.

Frazémák nyelven kívüli okok miatt is eltűnhetnek, ilyenkor elsősorban a kultúrtörténeti háttér változik meg. Ha a mindennapi élet tárgyai kivesznek, ez a szólások eltűnését eredményezheti, pl. *farkaskaszára jut; bízik, mint hóhér a pallosában; magához szívja az akasztófa; nyelvedet zablán hordozzad; nem rúgja ki a hámfát*.

6. A monográfiát összegzés (392–401), bőséges irodalom- és forrásjegyzék (402–430), rövidítésjegyzék (431), tárgymutató (432–476) és egy rendkívül hasznos magyar és idegen nyelvi szó- és szólásmutató zárja (437–476). Az idegen nyelvi részben angol, cseh, francia, holland, horvát, latin, lengyel, német (497 címszóval!), olasz, orosz, spanyol, szlovák és ukrán frazeológiai egységek kaptak helyet, megkönnyítendő azoknak a munkáját, akik a kontrasztív frazeológia kérdései iránt is érdeklődnek.

Forgács Tamás nagy feladatra, az állandósult szókapcsolatok történeti szempontú elemzésére vállalkozott. Több mint négyszáz oldalas monográfiájában ezt a feladatot sikerrel teljesítette. Módszertani alapvetései, elméleti kiindulópontjai megalapozottak, a magyar mellett elsősorban német és orosz nyelvű szakirodalomra támaszkodik. A régi magyar nyelv adatai között biztos kézzel válogat, rendkívül gazdag példaanyaga szemléletes képet fest a frazeológiai egységek születéséről, változásairól. Külön kiemelendő, hogy következtetéseit nemcsak a magyar frazémák vizsgálatából vonja le, könyvében nagyon sok (talán még a régi magyar források anyagának mennyiségét is meghaladó) 16–19. századi német frazémát elemez, emellett bőséges orosz anyagot is felhasznál. Elméleti következtetéseit ezáltal általános érvényűek.

MATICSÁK SÁNDOR

Debreceni Egyetem
Finnugor Nyelvtudományi Tanszék